

**ДАВНЬОРУСЬКІ СКОРЧЕНІ ПОХОВАННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ ТА ПРИКАРПАТТЯ
(за матеріалами розкопок ХІХ – початку ХХ століть)**

Дмитро БІБІКОВ

*Інститут археології НАН України,
вул. Володимирська, 3, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: bibikov-@bigmir.net*

За положенням тіла померлого серед поховальних пам'яток Давньої Русі виділено захоронення у скорченому стані. Зазначено, що в археологічній літературі домінує думка, згідно з якою в подібний спосіб, зв'язавши кінцівки, ховали чаклунів-волхвів. Більшість подібних комплексів виявлено під час робіт ХІХ – початку ХХ ст. на території Волині та суміжних регіонів. Саме матеріали цих розкопок покладено в основу вибірки, на базі якої автор намагається знайти відповідь на запитання про семантичну навантагу давньоруських скорчених поховань і її наявність узагалі. Всебічний аналіз поховальних комплексів доповнено даними медичної анатомії.

Серед 30 поховань, котрі потрапили до вибірки, спостережено повне різноманіття за способом розміщення відносно горизонту, характером поховальних споруд, соціальним статусом похованих, їхнім статеві-віковим складом. Відзначено, що з-поміж «скорчеників» переважали жінки, а одне з захоронень належало дитині. Відмічено випадки концентрації кількох поховань у межах одного могильника.

Серед поховань необхідно виділити дві групи, що досить суттєво різняться між собою: на боці та на спині із припіднятими колінами. Стверджено, що незначні відмінності в положенні ніг за умов поховання на спині можна пояснити різними причинами, проте переважно вони були абсолютно випадковими, пов'язаними із відсутністю чіткого канону, що регламентував би положення кінцівок протягом ранніх етапів християнізації периферійних районів Давньоруської держави. Зазначено, що в частині комплексів скорчене положення (здебільша на боці), очевидно, фіксує посмертну позу тіла, що може бути спричинене трупним задубінням або наслідками пожежі. Адже відомо, що подібного положення тіло набуває в результаті посмертної дії вогню, що разом з іншими обрядовими елементами виступає свідченням обряду неповної кремації. Так стверджено, що скорчену позу небіжчиків за давньоруської доби не можна вважати соціальним маркером, та й узагалі – свідомо здійсненою обрядовою дією.

Ключові слова: Давня Русь, Волинь і Прикарпаття, поховальний обряд, скорчене положення.

Поховання у скорченому положенні (тобто, як правило, з підігнутими ногами) трапляються по всій євразійській території, починаючи з мустьєрської доби і в деяких регіонах «доживають» до ХVІІІ ст. Опираючись на етнографічні та фольклорні дані, дослідники досить по-різному реконструюють їх семантичний зміст: 1) поза, що нагадує положення ембріона в утробі матері, мала сприяти реінкарнації; 2) кінцівки зв'язували, щоб уберегти від небіжчиків світ живих; 3) поза підкреслювала залежне становище похованого; 4) поза вершника означала готовність відправитись верхи в потойбічний світ; 5) тіло у зв'язаному стані певний час експонувалося перед общиною, щоби продемонструвати зв'язок усередині неї [Гольмстен, 1935, с. 37, 41, 42; Плетнева, 1976, с. 76; Рыбаков, 1987, с. 73; Бравина та ін., 2017, с. 89]. У ранньосередньовічну епоху в народів Східної та Центральної Європи скорчені захоронення були досить поширеними, хоча ніде цей обряд не являвся домінантним. У похованнях

(особливо катакомбних) салтівської культури він мав яскраво виражений соціальний зміст: із підігнутими ногами ховали переважно жінок і дівчат [Плетнева, 1967, с. 75–90; Коробов, 1990, с. 18]. На території Великої Моравії, Польщі, Болгарії «скорченими» подекуди трапляються на некрополях як язичницької, так і християнської епох [Wachowski, 1975, s. 30; Вьжарова, 1975, с. 410, 413; Hanuliak, Chropovský, 2019, s. 131, 183, Tab. XX].

Більшість південноруських скорчених поховань розкопано ще наприкінці XIX ст., причому за їх концентрацією помітно виділяється територія Волині та Житомирського Полісся. Вже тогочасні дослідники звернули увагу на незвичне положення (на боці, зі зігнутими ногами тощо) деяких похованих, нетипове для слов'янського населення ранньосередньовічної доби [Janusz, 1918, s. 100; Штейнгель, 1905, с. 44]. Зазвичай цю деталь пов'язували з випадковими обставинами, що трапилися під час захоронення тіла [Антонович, 1983, с. 11; Мельник, 1901, с. 490]. В. Антонович пояснював положення на боці одного з похованих на некрополі Городська його фізичними вадами (горбатістю) [Антонович, 1983, с. 61].

Один із найвідоміших дослідників поховальних звичаїв давньоруського населення О. Моця, присвятив скорченим захороненням окрему статтю. З-поміж решти, дослідник згадав подібні на території Західної та Східної Волині (Білів, кургани № 2, № 9; Колоденка, курган № 5; Житомир, курган № 2). Справедливо віднісши їх до автохтонних давньоруських, археолог дійшов досить оригінального висновку: «В XIX – на початку XX ст. ховали своєрідно, в мішках або підрізаючи підколінні жили та н'ятки (“щоб мертвий не встав із труни”), одну нечисленну групу населення – чаклунів, попередниками котрих були наприкінці I – на початку II тис. н. е. волхви» [Моця, 1981, с. 104–105]. Пізніше в монографічних працях він нараховував на південноруських землях 16 скорчених поховань. У межах досліджуваного регіону названо шість могильників із подібними захороненнями (крім вказаних, це – Піддубці, Жнибороди та Пересопниця) [Моця, 1990, с. 27; Моця, 1993, с. 23]. Хоча в цих працях О. Моця утримався від інтерпретації «скорчеників» як «волхвів», ця теза міцно вкоренилася в українській археологічній науці [Петегирич, 2001, с. 202, Івакін, 2008, с. 116; Сита, Шекун, 2012, с. 267; Ляска, 2013, с. 174]. Іншу думку висловив І. Ситий. Кістяки з підігнутими колінами та головою, як правило на боці, він вважає рештками загиблих у пожежі. Подібна поза зумовлена намаганням людини у критичний момент зменшити площу тіла, що контактує з вогнем. Подібно мали виглядати й рештки замерзлих на смерть [Ситий, 2013, с. 123].

У цій праці скорчені захоронення проаналізовано на прикладі волинського та прикарпатського регіонів – території, де згодом сформувалися Галицьке, частково – Волинське та Київське князівства. Для з'ясування причини такого відхилення від канону необхідне створення якомога повнішої та достовірнішої вибірки скорчених поховань. Аналіз їх матеріалів потребує врахування всієї сукупності обрядових елементів: особливостей положення кістяка та його орієнтації, поховальної споруди, поховального інвентарю та його датування тощо. Детальний розгляд близько 900 підкуртанних поховань, розкопаних у межах регіону в XIX – на початку XX ст., дозволяє суттєво розширити перелік скорчених поховань, відомий завдяки працям О. Моці.

Передусім, враховуючи специфіку джерельної бази, необхідно сказати про неоднакову інформативність досліджуваних пам'яток. Далеко не всі археологи-аматори вважали за необхідне звертати увагу на положення ніг небіжчиків (особливо щодо похованих на спині), не кажучи про надання їх детальних описів. За винятком одного поховання (Житомир, курган № 2) не збереглося креслеників, що дали би змогу краще зрозуміти положення кістяків, будову поховальних споруд тощо. Саме якістю фіксації можна пояснити малу кількість відомостей про «скорчеників» із території Прикарпаття. Крім того, за описами, що дійшли до нас, не всі поховальні пам'ятки, розкопані в XIX – на початку XX ст., можна з упевненістю пов'язати з давньоруською епохою. Зокрема, це стосується згадок Б. Януша про колективне підкуртанне захоронення з Палашівки та дві ґрунтові (?) могили з Перемишля, що містили скорчені кістяки (каталог IV) [Janusz, 1918, s. 100, 184].

Усього на території Волині та Прикарпаття я нарахував 30 поховань у скорченому стані, достовірно датованих давньоруською добою (рис. 1). Одразу привертає увагу наявність кількох подібних комплексів у межах одного некрополя. Кількісно виділяється Житомирський могильник, де відомо відразу вісім захоронень (як на спині, так і на боці) із девіантним положення ніг.

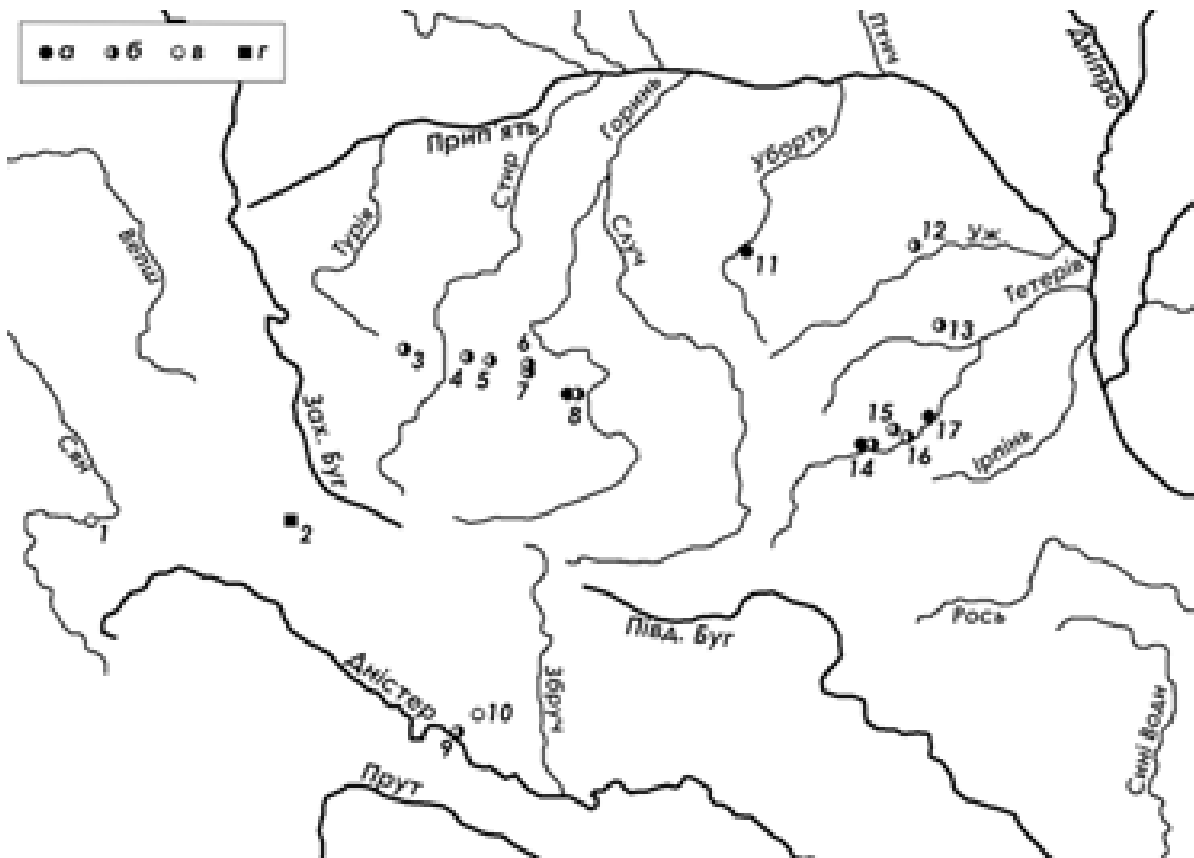

Рис. 1. Давньоруські скорчені поховання на території Волині та Прикарпаття: а – на боці; б – на спині з підігнутими ногами; в – положення і датування не визначені. 1 – Перемишль; 2 – Кам'янопіль; 3 – Усичі; 4 – Лище 2; 5 – Новосілки 2; 6 – Білів; 7 – Пересопниця; 8 – Колоденка; 9 – Жнибороди; 10 – Палашівка; 11 – Тепениця; 12 – Норинці; 13 – Головки; 14 – Житомир; 15 – Студениця; 16 – Стрижівка; 17 – Городськ

Fig. 1. Ancient Rus flexed burials at Volyn and Outer Subcarpathia territories: а – on the side; б – on the back with the bent legs; в – pose and dates are undefined. 1 – Peremyshl; 2 – Kam'ianopil; 3 – Uychi; 4 – Lyshche 2; 5 – Novosilky 2; 6 – Biliv; 7 – Peresopnytsia; 8 – Kolodenka; 9 – Zhnyborody; 10 – Palashivka; 11 – Tepenytsia; 12 – Noryntsi; 13 – Holovky; 14 – Zhytomyr; 15 – Studenytsia; 16 – Stryzhivka; 17 – Horodsk

13 поховань здійснено в підкурганних ямах, 7 – на рівні горизонту, ще 8 – вище нього, на невеликій підсипці. У двох випадках про місцерозташування кістяка не сказано. Залишки гробовищ у вигляді зотлілої деревини або скупчень залізних цвяхів, що її скріпляли, зафіксовані в 12-ти похованнях, хоча таких могло бути більше. У пересопницькому кургані № 22 труна була обпаленою [Мельник, 1901, с. 139]. Крім того, в одному випадку (Новосілки 2, курган № 2) на рівні горизонту споруджено «склеп» розмірами 3,1×1,5 м, а в іншому (Білів, курган № 2) – гробовище вміщено всередину ще однієї дерев'яної конструкції [Мельник, 1901, с. 524, 574]. Обидва типи поховальних споруд можна віднести до категорії «камер-

наслідувань», що продовжували традицію «класичних» камерних поховань епохи вікінгів [Бібіков, 2019, с. 337–339, 341]. У 12-ти комплексах виявлено вуглики, попіл і зольні прошарки в курганному насипі, прошарки вугілля над небіжчиком та під ним.

По одному скорченому захороненню зафіксовано у двох парних і двох потрійних могилах. Принаймні у двох випадках (Норинці, курган № 2; Студениця, курган № 11) можна припускати, що такі колективні захоронення було здійснено одночасно [Гамченко, 1899, с. 63–67; Штейнгель, 1905, с. 26–27]. Майже всі кістяки орієнтовані головою на захід із сезонними відхиленнями. Виняток становить лише похований у кургані № 7 біля с. Лище, що мав «зворотню», східну, орієнтацію [Мельник, 1901, с. 561]. Самі лише спостереження за статево-віковим складом небіжчиків ставлять під сумнів їхню атрибуцію як «волхвів»: серед визначених решток представлені як чоловіки, так і жінки (останні навіть дещо переважають) різного віку, серед них – 12-літня дівчинка (Студениця, курган № 14 [Гамченко, 1899, с. 70–73]). Різняться скорчені поховання з території Волині та Прикарпаття соціальним статусом померлих. У 10-ти випадках захоронення виявилися безінвентарними (не беручи до уваги кераміки), ще 17 могил містили різні предмети в кількості від одного до трьох. Найбагатшим можна вважати захоронення з Білева, здійснене в камері із гробовищем (5 предметів, серед яких золоті та срібні).

За загальним положенням тіла небіжчика необхідно виділити дві різні групи поховань із підігнутими ногами: на боці та на спині. До категорії скорчених зазвичай прийнято зачислити й захоронення в сидячій позі. У давньоруській археології останні становлять досить специфічне коло пам'яток, чітко пов'язане зі скандинавським культурним імпульсом [Лесман, 1981; Лесман, 1997, с. 180–183; Лесман, 2014, с. 80]. Проте в межах досліджуваного регіону єдине подібне поховання (Кам'янопіль; каталог II) було спричинене недостатньою довжиною гробовища [Janusz, 1913, с. 62; Janusz, 1918, с. 166–167].

Поховання на спині з підігнутими ногами можна умовно поділити на дві підгрупи. Перша з них представлена кістяками, коліна яких зігнуті в одну сторону (каталог III а). Можна умовно назвати таке положення «позою ходьби». За припущенням Катерини Мельник, вона свідчать про те, що початково тіло було покладене на бік [Мельник, 1901, с. 490], проте цьому рішуче суперечать інші деталі обряду, перш за все положення рук.

До іншої підгрупи, котра досі залишалася поза увагою дослідників, відносимо поховання з розведеними колінами (каталог III б). Саме таке положення зазвичай називають «позою вершника». Проте, як і поховання «в позі ходьби», вони досить суттєво відрізняються від більшості скорчених захоронень інших археологічних епох. Передовсім це стосується ступеню зігнутості колін: у більшій частині випадків автори розкопок описують положення ніг як «дещо зігнуті», «трохи розсунуті» тощо.

Ще в шести похованнях виявлено кістяки у скорченому стані на спині, проте положення ніг не уточнене (каталог III в).

Насправді, обидві підгрупи поховань із зігнутими колінами досить споріднені. С. Капошина пояснювала наявність захоронень у «позі вершника» на античних могильниках Ольвії та Херсонесу тим, що небіжчика було покладено до могили з припіднятими колінами, після чого вони могли завалитися чи на один бік, чи на різні [Капошина, 1941, с. 163].

Можна припустити, що в деяких випадках припідняте положення ніг могло бути спричинене і недостатньою довжиною труни. Саме так Ю. Ситий пояснює наявність дитячого захоронення з розведеними колінами на цвинтарі церкви-усипальниці кінця XI ст. у Чернігові [Ситий, 2013, с. 122]. Приклад захоронення дорослого чоловіка у скорченому стані в могильній ямі довжиною 1,03 м відомий на некрополі Нітри [Hanuliak, Chropovský, 2019, s. 131, 183, Tab. XX]. Розмірами домовини зумовлена напівсидяча поза небіжчиці у вказаному похованні з Кам'янополя. На жаль, погана збереженість дерева та недостатня документованість результатів робіт дозволяє лише здогадуватися про численність подібних випадків. У поодиноких

випадках незначні відмінності в положенні ніг могли бути спричинені патологічними змінами в суглобах, наслідками розкладання тіла чи просіданням ґрунту [Prokeš, 2007, s. 26–27].

Однак вірогіднішим видається пояснити такі відмінності банальним недотриманням канону, а точніше – його відсутністю на ранніх етапах християнізації периферійних районів Давньоруської держави. На такий висновок нашою увагою привертає наявність на території Волині неменшого числа поховальних комплексів, у яких одна нога покійного була зігнутою в коліні, а інша – випростаною (13 випадків): Лище 1, курган № 6; Білів, кургани № 19, № 27; Пересопниця, кургани № 8, № 16; Борохів, курган № 3; Старожуків 2, курган № 6; Піддубці 1, кургани № 1, № 3; Олешполь, кургани № 6, № 11; Коростишів, курган № 8; Буки, курган № 9 [Антонович, 1893, с. 26, 48, 57; Мельник, 1901, с. 520, 528, 530, 536, 538, 558, 565, 566, 569]. Подібна поза трапляється і на ґрунтових могильниках. У межах досліджуваного регіону можемо виділити й інші девіантні положення нижніх кінцівок. Нерідко трапляються кістяки, у яких ноги випростані, але відсунуті одна від одної (13 випадків): Білів, курган № 36; Олешполь, курган № 3; Пересопниця, кургани № 3, № 31, № 39; Піддубці 1, курган № 6; Борохів, курган № 2; Стрижівка, кургани № 2, № 20; Коростишів, курган № 8; Буки, курган № 27; Грубське, кургани № 3, № 39 [Антонович, 1901, с. 27, 39, 42, 48, 51, 53, 57; Мельник, 1901, с. 533, 535, 542, 544, 566, 569].

Як відомо, головною вимогою християнських місіонерів була відмова від спалювання небіжчиків «задня спасіння душі» [Рыбаков, 1958, с. 821]. При цьому, як видно з наведених матеріалів, принаймні деякий час положення кінцівок не підлягало суворій регламентації.

Ще більше сказане справедливе відносно положення рук. У розглядуваних захороненнях їх фіксують випростаними вздовж тіла (12 випадків), складеними на грудях (3 випадки) чи тазі (1 випадок), праву – на грудях, ліву – на тазі (1 випадок), праву – на попереку, ліву – випростаною (2 випадки), ліву – на попереку, праву – випростаною (1 випадок), ліву – в районі таза, праву – випростаною (2 випадки). Привертає увагу, що лише в 10-ти похованнях одна чи обидві руки покладені на тіло. Таке положення потрібно вважати канонічно-християнським [Въжарова, 1975, с. 413], тоді як розміщення рук уздовж тіла належить до пережитків язичницького обряду [Шмидт, 1988, с. 91]. Звичайно, навіть некрополі найбільших давньоруських міст містять найрізноманітніші комбінації в розташуванні верхніх кінцівок [Івакін, 2008, с. 114–115; Ситий, 2013, с. 123–128]. Проте з часом, в міру поступового укорінення християнської ідеології, руки починають все частіше розміщувати в районі грудної клітки [Моця, 1990, с. 26–27]. Таке ж положення притаманне для монастирських цвинтарів [Ситий, 2013, с. 128].

До пережитків обряду кремації належить наявність вугілля в курганному насипі та біля небіжчика [Моця, 1990, с. 29]. Таких випадків нараховано дев'ять, проте щодо найчисленніших – житомирських – поховань автор робіт зізнається, що цей обрядовий елемент міг залишитися поза його увагою (із 44-х захоронень, котрі розкопав на тому ж могильнику С. Гамченко, вуглики знайдено в усіх без винятку) [Антонович, 1893, с. 70]. Досить архаїчні риси поховального обряду – це також значна кількість поховань на рівні горизонту та вище нього (12 випадків), а також наявність двох «камер-наслідувань». Наявність сережки із золотого дроту біля нижньої щелепи похованого в білівському кургані № 2 [Мельник, 1901, с. 524] можна обережно трактувати як «обол мертвих».

На жаль, вузько датованих предметів серед них небагато: ліровидна пряжка (Норинці, курган № 2), грановані сердоликові намистини (Білів, курган № 9; Житомир, курган № 16), золотоскляні намистини (Житомир, кургани № 16, № 20). Усі подібні артефакти на території Південної Русі побутували в межах X–XI ст. (золотоскляні намистини – від кінця X до початку XII ст.), що добре узгоджується з гіпотезою, яку я висловив.

Куди менш численну групу становлять скорчені поховання на боці (чотири випадки; каталог I). За складом інвентарю комплекси датуються досить широко. Доволі умовно описано положення скелетів. Кістки кінцівок похованого в житомирському кургані № 2, як видно з

замальовки С. Гамченка, були розведеними в усіх зчленуваннях, що абсолютно заперечує можливість їх зв'язування (рис. 2).

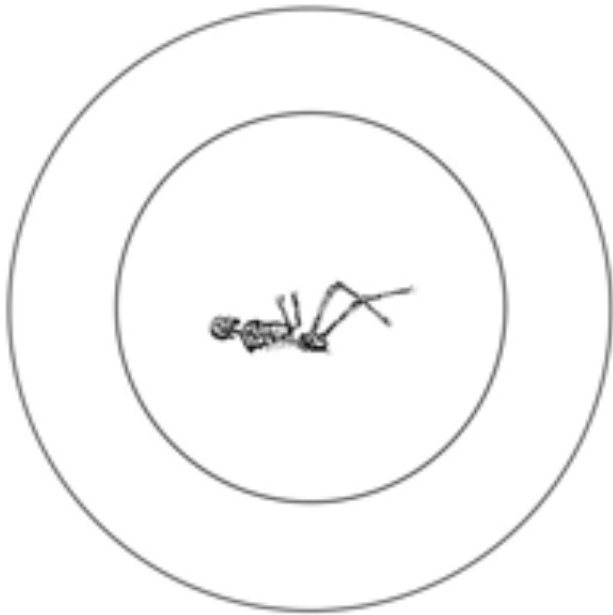

Рис. 2. План кургану № 2 Житомирського могильника, рисунок С. Гамченка

Fig. 2. Plan of barrow № 2 of Zhytomyr burial ground, drawing by S. Gamchenko

Власне, подібне положення тіла зовсім не обов'язково досягалось штучним зв'язуванням, як вважали археологи радянського періоду [Гольмстен, 1935, с. 37; Рыбаков, 1987, с. 73]. Надання тілу певної пози, вірогідно, відбувалося невдовзі після смерті, коли м'язи повністю розслабляються і будь-які пасивні дії в усіх зчленуваннях здійснюється легко [Бравина та ін., 2017, с. 90]. Після цього, за 2–4 години по смерті, починається трупне задубіння, спершу поширюючись на м'язи обличчя, а за 16–18 годин охоплюючи все тіло. Задубіння фіксує посмертну позу небіжчика, якщо її не було змінено. Зазвичай воно тримається 2–3 доби, проте може тривати значно довше – до 7. Останніми роками здогадки про те, що в окремих похованнях скорчене положення спричинене трупним задубінням, уже висловлювали археологи [Бравина та ін., 2017, с. 90; Hanuliak, Chropovský, 2019, s. 131].

Так, скорчені поховання дорослої людини та дитини виявлені на ґрунтовому цвинтарі на території окольного міста в Новогрудку, у 6 м одне від одного. Скелети лежали на лівому боці, руки зігнуто та піджато кистями до підборіддя [Гуревич, 1983, с. 51]. Кладовище функціонувало в першій половині XII ст., а його виникнення прямо посеред міської забудови найвірогідніше пов'язувати з наслідками військової катастрофи [Павлова, 1967, с. 39].

Протягом останніх десятиліть численні скорчені захоронення відкрито на давньоруських ґрунтових (безкурганних) кладовищах Києва, Чернігова [Івакін, 2008, с. 115–116, 210, 243; Ситий, 2013, с. 122–123, 183, 194, 249, 265]. Два київських поховання (одне з них дитяче) XII–XIII ст. походять із могильника по вул. Великій Житомирській, 11, яке автори розкопок пов'язують із давньоруським храмом, що міг існувати на місці Йоано-Златоустської церкви XVII ст. [Мовчан та ін., 2000, с. 103–104]. Дерев'яні церкви, як припускають, могли стояти й на території двох чернігівських некрополів (вул. Куйбишева, 13; вул. Кирпоноса, 24), де виявлено подібні захоронення [Ситий, 2013, с. 41, 65]. Скорчене поховання, орієнтоване головою на південь, відоме на кладовищі другої половини XIII–XIV ст. у Белзі (ур. Монастирище) [Петегрич, 2001, с. 202]. За спостереженнями Т. Панової, на північноруських територіях аналогічні комплекси фіксуються до Пізнього Середньовіччя зокрема. На кладовищі Арказького монастиря під Новгородом виявлено два кістяки в кам'яних саркофагах XIV–XV ст., що лежали на боці, із зігнутими руками й ногами, а на монастирському цвинтарі в м. Боровська подібне захоронення у дерев'яній труні датується XV–XVI ст. [Панова, 2004, с. 57].

Зрозуміло, що досить численні випадки неканонічного покладення тіл на церковних могильниках могли бути спричинені лише незвичайними обставинами. Щодо міських некрополів, то найвірогіднішим видається зазначений погляд Ю. Ситого про зв'язок такого положення з інтенсивною дією на тіло померлого термічних чинників, передусім з наслідками пожежі. В умовах щільної дерев'яної забудови пожежі нерідко виникали не лише в результаті

військових конфліктів, а й через звичайну побутову недбалість, про що добре відомо з писемних джерел.

Однак у випадку з підкурганими похованнями X–XI ст., дія високої температури на людське тіло не обов'язково мала бути прижиттєвою. У судовій медицині наслідки дії полум'я на труп описані так: під дією високих температур тканини зневоднюються, м'язи скорочуються; оскільки для різних їх груп масив м'язової тканини відрізняється, верхні та нижні кінцівки поступово згинаються в суглобах і наближуються до передньої поверхні тулуба, іноді спостерігається вигин тіла в попереку. Таке положення тіла прийнято вважати суто посмертним та називати «позою боксера» чи «позою фехтувальника» [Туманов, Кильдюшев, Соколова, 2011, с. 123]. На археологічному матеріалі така поза найкраще відома завдяки гіпсовим відливкам трупів загиблих у Помпеях (рис. 3) [Prokeš, 2007, s. 32].

Рис. 3. Гіпсовий зліпок померлих у Помпеях

Fig. 3. Plaster cast of the deceased in Pompeii

Отже, частина поховань зі скорченим положенням кістяка – як на боці, так і на спині – може бути результатом обряду часткової (неповної) кремації, котрий подекуди трапляється на південноруських землях на ранніх етапах затвердження християнства. Під тиском ґрунту труп міг опинитися на боці. Прямим підтвердженням мого припущення можуть служити матеріали пересопницького кургану № 22, де скорчений кістяк у сильно обпаленому стані лежав в обгорілій труні [Мельник, 1901, с. 139]. У Тепениці та Житомирі (курган № 2) поряд із небіжчиками виявлено потужні вугільні прошарки та рештки обвугленої деревини, можливо, залишки спалених гробовищ [Гамченко, 1888, с. 27; Яроцкий, 1902, с. 184]. У кургані № 2 з Білева обвугленою була внутрішня поверхня поховальної камери [Мельник, 1901, с. 524].

Аналіз підкурганних поховань Волині та Прикарпаття переконує в тому, що скорчену позу небіжчиків не можна вважати певним соціальним маркером, та й узагалі свідомо здійсненою обрядовою дією.

Давньоруські скорчені поховання репрезентовані двома групами, що досить суттєво відрізняються між собою: на боці та на спині з припіднятими колінами. Залежно від умов подальшої археологізації поховального комплексу, останні представлені кістяками з колінами або зігнутими в один бік, або ж розведеними. Незначні відмінності в положенні ніг за умов поховання на спині в основній масі були абсолютно випадковими, пов'язаними з відсутністю чіткого канону, що регламентував би положення кінцівок протягом ранніх етапів християнізації Південно-Західної Русі.

У частині комплексів скорчених стан (переважно на боці), очевидно, фіксує посмертну позу тіла, що може бути спричинене трупним задубінням або наслідками пожежі, замерзання. Подібного положення тіло набуває в результаті посмертної дії вогню, що вкупі з іншими обрядовими елементами виступає свідченням обряду часткового трупоспалення.

Каталог давньоруських скорчених поховань на території Волині та Прикарпаття

I. Кістяк на боці

1. Колоденка, курган № 9. Два поховання західної орієнтації у гробовищах із березових дощок. Одне – на рівні горизонту – *на лівому боці* з випростаними кінцівками (?). Друге – на 0,25 м вище і 0,55 м південніше – на спині, руки складені в районі поперека, ноги випростані. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 550–551].

2. Тепениця 2 (ур. Під одрами), курган 6/№. В одному з шести розкопаних курганів небіжчика поховано головою на захід, вірогідно, *на правому боці*, проте стверджувально говорити про це заважає погана збереженість кісток. На жаль, детальний опис кожного з поховань відсутній; у курганній групі представлені захоронення як на рівні горизонту, так і в підкурганних ямах; у гробовищах і без. В усіх насипах виявлено вуглики та зольні прошарки, над небіжчиками – значну кількість вугілля; у трьох випадках – перегоріле дерево біля кістяка, в одному – обвуглене (підпалені гробовища (?)). Знайдено численний інвентар, зокрема позолочені та посрібнені намистини, S-видні (судячи з опису) скроневі кільці [Яроцкий, 1902, с. 184].

3. Житомир, курган № 2 (за нумерацією С. Гамченка*). У насипі – вуглики та попіл. На рівні горизонту розчищено *скелет у скорченій позі на лівому боці*, головою на північний захід. Навколо нього – вугільна пляма розмірами 1,95×1,8 м (спалена поховальна споруда (?)). Інвентар: срібне кільце біля правої кисті, дві сережки біля черепа [Гамченко, 1888, с. 27].

4. Городськ, курган № 9. Поховання здійснене на підсипці трохи вище рівня горизонту. Скелет, орієнтований головою на захід, *лежав на лівому боці*. Кисть правої руки – нижче таза, між стегновими кістками. Посипаний піском і вугіллям. Без інвентарю [Антонович, 1983, с. 60].

II. Кістяк у напівсидячому положенні

5. Кам'янопіль, 6/№. Жіночий скелет у *напівсидячому положенні*, повернутий головою на схід, виявлено в дубовій «скрині» (гробовищі). «Скриня», збита чотирма цвяхами, була значно коротшою за тіло небіжчиці, що й зумовило її позу. Інвентар: бронзовий перстень на пальці правої руки [Janusz, 1913, с. 62].

III. Кістяк на спині з підігнутими ногами

III а. Кістяк на спині з колінами, зігнутими в одну сторону

(«поза ходьби»)

6. Білів, курган № 2 (тут і далі – за нумерацією К. Мельник). Поховання здійснене у споруді типу камери з товстих дощок, із перекриттям з таких же дощок трохи нижче рівня горизонту. Їхня внутрішня поверхня обвуглена. Кістяк оточений великою кількістю цвяхів, що може вказувати на наявність додаткового конструктивного елемента – рухомого гробовища. Померлий був покладений на спину,

* Кургани, які розкопали в Житомирі В. Антоновичем і С. Гамченком, мали окрему нумерацію. Те саме стосується розкопок Білівського могильника Катерини Мельник і Ф. Штейнгеля, причому останній називав його «могильником біля с. Пересопниці».

головою на захід, *обидві ноги зігнуті в колінах, «ніби йдуть направо»*. Кисть лівої руки розміщувалася на краю тазової кістки, права – випростана. Інвентар: сережка з тонкого золотого дроту біля нижньої щелепи («обол мертвих» (?)), дві намистини, зі срібла та жовтої композиції, нижче шиї, залізний ніж поряд із правою кистю, невизначений залізний предмет (кресало (?)) біля правого плеча та срібне дротяне кільце на пальці [Мельник, 1901, с. 524].

7. Білів, курган № 9. На глибині 0,7 м від горизонту – дощата труна, збита залізними цвяхами. Кістяк лежав на спині головою на захід. *Ноги було повернуто направо і зігнута в колінах так, що стегнові кістки лежать навскіс, а гомілкові – прямо*. Ліва рука зігнута, її кисть лежить на попереку, права – випростана. Інвентар: гранована сердолікова намистина [Мельник, 1901, с. 526].

8. Пересопниця, курган № 22. На рівні горизонту – широкий пласт крупного вугілля та перепаленої глини, а під ним – обгоріла труна. Сильно обпалений скелет західної орієнтації лежав на спині *в зігнутому стані*: руки випростані вздовж тіла, *ноги – піджаті, зігнуті в колінах і в районі таза*. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 139].

9. Колоденка, курган № 5. Гробовище стояло трохи вище рівня горизонту. Кістяк мав західну орієнтацію. Руки складено разом у районі таза. *Ноги зігнуті, ніби піджаті; права нога припіднята в коліні*. Інвентар: одна срібна та дві скляні намистини, дві сережки зі срібного дроту [Мельник, 1901, с. 550].

10. Студениця, курган № 14. Нижче горизонту траплялися дубові вуглики. На глибині 0,6 м виявлено два дитячі кістяки, на глибині 0,95 м – скелет жінки. Усі мали західну орієнтацію з певними відхиленнями та, вірогідно, перебували у гробовищах. Дитину приблизно 6 років поховано з випростаними ногами; права рука – на животі, ліва – на грудях. Руки дівчинки приблизно 12-літнього віку складено на грудях; *гомілкові кістки обох ніг паралельно підігнута в північно-східному напрямку*. Руки жінки – також на грудях, ноги випростані. Інвентарю не виявлено [Гамченко, 1899, с. 70–73].

III б. Кістяк на спині з розведеними колінами («поза вершника»)

11. Усичі, курган № 6. Поховання здійснене на рівні горизонту. Знахідки трьох цвяхів свідчать про наявність гробовища. Скелет лежав головою на захід, *ноги децю розсунуті та зігнуті в колінах*. Права рука складена на попереку, ліва – випростана вздовж тіла. Інвентар: витий перстень зі срібного дроту на пальці правої руки [Мельник, 1901, с. 572].

12. Новосілки 2 (Боромля), курган № 2. На рівні горизонту влаштовано «склеп» розмірами 3,1×1,5 м, скріплений залізними цвяхами, перекриття якого посипане золою з дрібним вугіллям; вуглики траплялися і в насипі. Скелет мав південно-західну орієнтацію, *ноги розсунуті в колінах*. Ліва рука зігнута, її кисть покладена на таз, права – випростана вздовж тіла. Інвентар відсутній [Мельник, 1901, с. 574].

13. Головки, курган № 1. Трохи вище рівня горизонту, на підсипці з піску та вугілля, виявлено кістяк, покладений на спині, головою на південний захід. *Ноги децю розсунуті в колінах*, руки випростані вздовж тіла. Інвентар: сильно окиснене залізне знаряддя поблизу лівого стегна [Антонович, 1893, с. 77].

14. Житомир, курган № 15 (тут і далі – за нумерацією В. Антоновича). Трохи вище рівня горизонту – скелет на спині, головою на захід. *Ноги розсунуті в колінах*, руки випростані вздовж тіла. Інвентар: два срібні кільця біля правої скроні [Антонович, 1893, с. 68].

15. Житомир, курган № 16. Влаштування поховання та положення тіла – як у кургані № 15. Головою орієнтований на північний захід. Інвентар: в ногах – залізни обручі та дужка від відра, поблизу потилиці – срібне кільце, дві скляні позолочені намистини й одна сердолікова [Антонович, 1893, с. 68].

16. Житомир, курган № 18. На рівні горизонту – скелет головою на захід. *Ноги розсунуті в колінах*, руки випростані. Інвентар: залізний ніж і два точильні камені біля правого плеча [Антонович, 1893, с. 68].

17. Житомир, курган № 19. Влаштування поховання та положення тіла – як у кургані № 18. Інвентар: два срібні кільця під потилицею [Антонович, 1893, с. 68].

18. Житомир, курган № 20. Трохи вище рівня горизонту виявлено кістяк західної орієнтації. Навколо нього – багато цвяхів від гробовища. *Ноги розсунуті в колінах*, руки видовжені вздовж тіла. Інвентар: срібний перстень на пальці лівої руки, три срібні кільця, три позолочені й одна велика скляна

намистини біля потилиці, товсте бронзове кільце на скроні та маленьке срібне кільце біля щелепи [Антонович, 1893, с. 68].

19. Житомир, курган № 24. Померлого покладено на рівні горизонту на спину, головою на північний захід. *Ноги розсунуті в колінах*, руки вздовж тіла. Інвентар: кресало та два кремені поблизу лівого стегна [Антонович, 1893, с. 68].

20. Житомир, курган № 28. Вище рівня горизонту – кістяк західної орієнтації. *Ноги розсунуті в колінах*, руки вздовж тіла. Інвентар: залізний ніж біля лівої руки, два срібних кільця та фрагмент срібної намистини в районі голови [Антонович, 1893, с. 69].

21. Студениця, курган № 4. У підкурбанній ямі глибиною 0,7 м виявлено кістяк літнього чоловіка, повернутий головою на захід. Над кістяком і під ним – дрібне вугілля. *Ноги випростані, проте мають згин у колінах, ступні розгорнуті на обидва боки*. Руки зігнуті в ліктях: кисть правої – покладено на груди, лівої – на таз. Інвентар відсутній [Гамченко, 1899, с. 40–41].

22. Студениця, курган № 5. Скелет чоловіка середнього віку лежав на спині, у підкурбанній ямі завглибшки 0,95 м, головою орієнтований на південний захід. На рівні горизонту – дрібне дубове вугілля; тонкий прошарок дубового вугілля також зафіксований під скелетом і на кістках. *Положення ніг – аналогічне похованню № 4*. Кисті рук – на грудях, ліва – вище за праву. Поховання безінвентарне [Гамченко, 1899, с. 41–43].

23. Студениця, курган № 11. На глибині 0,9 м виявлено два кістяка в широких (1,15 м і 0,9 м) ямах, у гробовищах, від яких залишилися залізні цвяхи. Кістяки лежали на спинах, головами на захід. Тіло чоловіка покладено з випростаними ногами, руки складено на грудях. *Коліна жінки були зігнуті в різні сторони, п'яти змикалися*, кисті рук – на грудях. Інвентар: кільце з тонкого срібного дроту на пальці жінки [Гамченко, 1899, с. 63–67].

24. Стрижівка, курган № 5. Поховання знайдене в підкурбанній ямі завглибшки 0,6 м на підсипці з жовтого піску з домішками вугілля. Скелет лежав на спині головою на захід. Кістки рук не збереглися, *ноги розсунуті та зігнуті в колінах*. Поховання безінвентарне [Антонович, 1903, с. 51].

III в. Кістяк на спині із зігнутими колінами в нез'ясованому положенні

25. Лище 2, курган № 7. Поховання східної орієнтації, здійснене на глибині 0,4 м у дощатій конструкції розмірами 3,2×1,0 м. Положення рук визначити не вдалося, *ноги злегка зігнуті в колінах, права – відсунута вбік*. Інвентар: залізний ніж [Мельник, 1901, с. 561].

26. Білів, курган № 5 (за нумерацією Ф. Штейнгеля). Кістяк західної орієнтації виявлено в підкурбанній ямі завглибшки 0,6 м. *Ноги децю зігнуті в колінах*, руки випростані вздовж тіла. Інвентар відсутній [Штейнгель, 1905, с. 12–13].

27. Жнибороди, курган № 12. На 0,3 м нижче горизонту лежали два скелети, головами на південний захід, за 0,8 м один від одного. Руки південного кістяка витягнуті вздовж тіла, *ноги від колін лежали ніби скорчені, трохи нахилені вниз (?)*. Інвентар відсутній. У північного – ліва рука на грудях, права – витягнута. Інвентар: бронзові підвіски з чотирьох кілець по обидва боки скронь, велика ажурна бронзова намистина, два кільця на правому пальці, одне – на лівому [Kirkor, 1879, s. 26–27].

28. Жнибороди, курган № 14. На глибині 0,5 м від рівня горизонту – кістяк головою на південний захід. *Ноги від колін нахилені донизу (?)*, ніби скорчені. Права рука лежала на животі, ліва – випростана. Інвентар: два кільця на пальці лівої руки [Kirkor, 1879, s. 27].

29. Норинці (Кацовщина), курган № 2. У середній частині насипу – три кістяка західної орієнтації (поховані одночасно (?)). Численні цвяхи вказують на наявність гробовищ. *Ноги південного скелета були трохи зігнуті в колінах*, руки випростано. Інвентар: залізний предмет невідомого призначення біля лівого плеча. Ноги обох інших померлих випростані. Ліва рука центрального скелета покладена на попереку, права – випростана. Інвентар: шиферне пряслице біля таза, бронзова шпилька (?) біля лівого стегна. Права і ліва руки північного скелета – відповідно на грудях та попереку. Інвентар: бронзова ліровидна пряжка та залізне поясне кільце в районі поперека, два бронзових поясних кільця біля лівого стегна [Штейнгель, 1905, с. 26–27].

30. Стрижівка, курган № 3. Кістяк головою на захід знайдений у підкурганній ямі завглибшки 0,85 м на підсипці з жовтого піску із домішками вугілля. Його верхня частина переміщена, *ноги децю зігнуті в колінах*. Інвентар відсутній [Антонович, 1903, с. 51].

IV. Скорчені поховання з невизначеним положення і датуванням

31. Перемишль, ґрунтове (?) поховання б/№. На глибині 0,5 м у полі натрапили на скелет у *скорченому положенні*, головою на північ, ногами на схід. Інвентар: срібне S-видне кільце; на пальцях і передпліччях – відбитки патини від перснів і браслетів [Janusz, 1918, s. 184].

32. Перемишль, ґрунтове (?) поховання б/№. Поховання у *такій самій позі, як і в попередньому випадку*. Інвентар: чорні (?) скляні браслети, срібне кільце з якимось знаком на пальці правої руки [Janusz, 1918, s. 184].

33. Палашівка, курган б/№. Виявлене колективне поховання. Два кістяки лежали в *скорченому положенні*, три – у випростаному [Janusz, 1918, s. 100].

ЛІТЕРАТУРА

Антонович, В. Б. (1893). *Раскопки в стране древлян*. Материалы по археологии России, 11. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова.

Бібіков, Д. В. (2019). Критерії виділення камерних поховань епохи вікінгів у Середньому Подніпров'ї: сучасний стан проблеми. *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ, 433–446.

Бравина, Р. И., Дьяконов В. М., Колбина Е. Ю., Петров Д. М. (2014). Раннеякутские погребения со скорченным труположением на боку как историко-этнографический источник. *Этнографическое обозрение*, 4, 83–98.

Въжарова, Ж. (1976). *Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI век на територията на България)*. София: Издателство на Българската академия на науките.

Гамченко, С. С. (1888). *Житомирский могильник*. Житомир.

Гамченко, С. С. (1899). *Древний поселок и могильник в урочище "Стуга" близ с. Студеница, Житомирского уезда Волынской губ.* Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца, 13. Киев: Университетская типография.

Гольмстен, В. В. (1935). О происхождении скорченности костяков в погребениях родового общества. *Проблемы истории докапиталистических обществ*, 5-6, 37–42.

Гуревич, Ф. Д. (1983): Погребальные памятники жителей Новогрудка (конец X – 70-е годы XIII вв.). *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 175, 48–54.

Івакін, В. Г. (2008). *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ: КНТ.

Капошина, С. И. (1941). Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса. *Советская археология*, 7, 161–172.

Коробов, Д. С. (1999). *Социальная стратификация северокавказских алан IV–X вв.* Будапешт: Открытое общество.

Лесман, Ю. М. (1981). О сидячих погребениях в древнерусских могильниках. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 164, 52–58.

Лесман, Ю. М. (1997). Квазикамерное погребение в могильнике Струйское на Верхней Волге и проблема происхождения древнерусских сидячих погребений. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Петрозаводск, 180–185.

Лесман, Ю. М. (2014). Скандинавский компонент древнерусской культуры. *Stratum plus*, 5, 43–93.

Ляска, В. (2013). Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 17, 169–192.

Мельник, Е. Н. (1901). Раскопки в земле лучан. *Труды XI Археологического съезда*, 1. Москва, 479–513.

Мовчан, І. І., Боровський, Я. Є., Климовський, С. І. (2000). Дослідження Старокиївської експедиції по вулиці Велика Житомирська в 1994 році. *Археологічні дослідження в Україні 1994–1996*. Київ, 103–104.

Моця, А. П. (1990). *Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв.* Киев: Наукова думка.

Моця, О. П. (1993). Населення південно-руських земель IX–XIII ст.: за матеріалами некрополів. Київ: Наукова думка.

Панова, Т. Д. (2004). *Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI веков*. Москва: Гос. историко-культур. музей-заповедник «Моск. Кремль»; Радуница.

Петегирич, В. (2001). Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Львів, 199–209.

Плетнева, С. А. (1967). *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР, 142. Москва: Наука.

Рыбаков, Б. А. (1958). Предпосылки образования Древнерусского государства. *Очерки истории СССР: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв.* Москва, 856–858.

Рыбаков, Б. А. (1987). *Язычество древней Руси*. Москва: Наука.

Сита, Л. Ф., Шекун, О. В. (2012). Грунтовий некрополь Чернігова (Центральна група). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В.Й. Довженка*. Київ; Чернігів, 264–280.

Ситий, Ю. М. (2013). *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова*. Чернігів: Десна Поліграф.

Туманов, Э. В., Кильдюшев, Е. М., Соколова, З. Ю. (2011). *Судебно-медицинская танатология*. Москва: ЮрИнфоЗдрав.

Шмидт, Е. А. (1988). Некоторые особенности погребального обряда смоленских кривичей в период перехода от язычества к христианству. *Древности славян и Руси*. Москва, 91–97.

Штейнгель, Ф. Р. (1905). *Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.* Киев.

Яроцкий, Я. В. (1903). Могилиники по среднему течению р. Уборти. *Археологическая летопись Южной России*, 3–4, 173–193.

Hanuliak, M., Chropovský, B. (2019). Pohrebisko z 10.–11. storočia v Nitre-Horných Krškanoch. *Slovenská archeológia, LXVII–1*, 113–193.

Janusz, B. (1913). *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Lwów: Nakł. Tow. Miłośników Przeszłości Lwowa.

Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Nakł. Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej.

Kirkor, A. H. (1879). Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 12–45.

Prokeš, L. (2007). Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu. Ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami. *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Supplementum*, 1. Brno: ÚAM FF MU.

REFERENCES

Antonovich, V. B. (1893). *Raskopki v strane drevlyan*. Materialy` po arxeologii Rossii, 11. Sankt-Peterburg: Tipografiya I. N. Skoroxodova. (in Russian).

Bibikov, D. V. (2019). Kryterii vydilennia kamernykh pokhovan epokhy vikiniv u Cerednomu Podniprovi: suchasnyi stan problemy. *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi z'izd: materialy roboty*. Kyiv, 433–446. (in Ukrainian).

Bravina, R. I., Dyakonov, V. M., Kolbina, E. Yu., Petrov, D. M. (2014). Ranneyakutskie pogrebeniya so skorchenym trupopolozheniem na boku kak istoriko-etnograficheskij istochnik. *Etnograficheskoe obozrenie*, 4, 83–98. (in Russian).

Vazharova, Zh. (1976). *Slavyani i prabalgari (po danni na nekropolite ot VI–XI vek na teritoriyata na Bulgaria)*. Sofia Sofia: Izdatelstvo na Balgarskata akademiya na naukite. (in Bulgarian).

Gamchenko, S. S. (1888). *Zhitomirskij mogil`nik*. Zhitomir. (in Russian).

Gamchenko, S. S. (1899). *Drevnij poselok i mogil`nik v urochishhe "Stuga" bliz s. Studenicza, Zhitomirskogo uezda Volynskoj gub*. Chteniya v Istoricheskom obshhestve Nestora-Letopiscza, 13. Kiev: Universitetskaya tipografiya. (in Russian).

- Golmsten, V. V. (1935). O proisxozhdenii skorchenosti kostyakov v pogrebeniyax rodovogo obshhestva. *Problemy` istorii dokapitalisticheskix obshhestv*, 5-6, 37–42. (in Russian).
- Gurevich, F. D. (1983): Pogrebal`ny`e pamyatniki zhitelej Novogrudka (konecz X – 70-e gody` XIII vv.). *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii AN SSSR*, 175, 48–54. (in Russian).
- Ivakin, V. H. (2008). *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Kyieva*. Kyiv: KNT. (in Ukrainian).
- Kaposhina, S. I. (1941). Skorchenny`e pogrebeniya Olvii i Khersonesa. *Sovetskaya arkheologiya*, 7, 161–172. (in Russian).
- Korobov, D. S. (1999). *Sotsialnaya stratifikatsiya severokavkazskikh alan IV–X vv.* Budapest: Otkrytoe obshhestvo. (in Russian).
- Lesman, Yu. M. (1981). O sidyachix pogrebeniyax v drevnerusskix mogil`nikax. *Kratkie soobshheniya Instituta arxeologii AN SSSR*, 164, 52–58. (in Russian).
- Lesman, Yu. M. (1997). Kvazikamernoe pogrebenie v mogilnike Strujskoe na Verkhnej Volge i problema proiskhozheniya drevnerusskikh sidyachikh pogrebenij. *XIII konferenciya po izucheniyu istorii, e`konomiki, literatury i yazyka skandinavskix stran i Finlyandii*. Petrozavodsk, 180–185. (in Russian).
- Lesman, Yu. M. (2014). Skandinavskij komponent drevnerusskoj kultury. *Stratum plus*, 5, 43–93. (in Russian).
- Liaska, V. (2013). Pokhovalni kompleksi kniazhoi doby u verkhiv`iakh Zakhidnoho Buhu. *Materials and studies on archeology of Sub-Carpathian and Volhynian area*, 17, 169–192. (in Ukrainian).
- Melnik, E. N. (1901). Raskopki v zemle luchan. *Trudy` XI Arxeologicheskogo s`ezda. Ch. 1*. Moskva, 479–513. (in Russian).
- Movchan, I. I., Borovskiy, Ya. Ye., & Klymovskiy, S. I. (2000). Doslidzhennia Starokyivskoi ekspedytsii po vulytsi Velyka Zhytomyrska v 1994 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini v 1994–1996 rr.* Kyiv, 103–104. (in Ukrainian).
- Motsya, A. P. (1990). *Pogrebalnye pamyatniki yuzhnorusskikh zemel IX–XIII vv.* Kiev: Naukova dumka. (in Russian).
- Motsia, O. P. (1993). *Naseleennia pivdenno-ruskykh zemel IX–XIII st.: za materialamy nekropoliv*. Kyiv: Naukova dumka. (in Ukrainian).
- Panova, T. D. (2004). *Tsarstvo smerti. Pogrebalnyj obryad srednevekovoj Rusi XI–XVI vekov*. Moskva: Gos. istoriko-kultur. muzej-zapovednik «Mosk. Kreml»; Radunicza. (in Russian).
- Petehyrych, V. (2001). Pochatky Belza i Buska ta formuvannia yikh sotsialno-topohrafichnoi struktury v XI–XIV st. *Halychyna i Volyn u dobu serednovichchia. Do 800-richchia z dnia narodzhennia Danyla Halytskoho*. Lviv, 199–209. (in Ukrainian).
- Pletneva, S. A. (1967). *Ot kochevij k gorodam. Saltovo-mayaczkaya kul`tura*. Materialy` i issledovaniya po arxeologii SSSR, 142. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1958). Predposylki obrazovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. *Ocherki istorii SSSR: Krisis rabovladel`cheskoj sistemy i zarozhdenie feodalizma na territorii SSSR III–IX vv.* Moskva, 856–858. (in Russian).
- Rybakov, B. A. (1987). *Yazychestvo drevnej Rusi*. Moskva: Nauka. (in Russian).
- Syta, L. F., & Shekun, O. V. (2012). Gruntovyi nekropol Chernihova (Tsentralna hrupa). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy Mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka*. Kyiv; Chernihiv, 264–280. (in Ukrainian).
- Sytyi, Yu. M. (2013). *Khrystyianski pokhovalni pamiatky davnoruskoho Chernihova*. Chernihiv: Desna Polihraf. (in Ukrainian).
- Tumanov, E. V., Kildyushev, E. M., & Sokolova, Z. Yu. (2011). *Sudebno-mediczinskaya tanatologiya*. Moskva: YurInfoZdrav. (in Russian).
- Shmidt, E. A. (1988). Nekotorye osobennosti pogrebalnogo obryada smolenskikh krivichej v period perekhoda ot yazychestva k khristianstvu. *Drevnosti slavyan i Rusi*. Moskva, 91–97. (in Russian).
- Shtejngel, F. R. (1905). *Raskopki kurganov v Volynskoj gubernii, proizvedennye v 1897–1900 gg.* Kiev. (in Russian).

Yarotskij, Ya. V. (1903). Mogilniki po srednemu techeniyu r. Uborti. *Arxeologicheskaya letopis Yuzhnoj Rossii*, 3–4, 173–193. (in Russian).

Hanuliak, M., & Chropovský, B. (2019). Pohrebisko z 10.–11. storočia v Nitre-Horných Krškanoch. *Slovenská archeológia*, LXVII–1, 113–193. (in Slovak).

Janusz, B. (1913). *Z pradziejów ziemi Lwowskiej*. Lwów: Nakł. Tow. Miłośników Przeszłości Lwowa. (in Polish).

Janusz, B. (1918). *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej*. Lwów: Nakł. Towarzystwa dla popierania nauki Polskiej. (in Polish).

Kirkor, A. H. (1879). Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umiejętności zwycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, 12–45. (in Polish).

Prokeš, L. (2007). Posmrtné změny a jejich význam při interpretaci pohřebního ritu. Ke vztahu mezi archeologií a forenzními vědami. *Archaeologia mediaevalis Moravica et Silesiana. Supplementum*, 1. Brno: ÚAM FF MU. (in Czech).

Стаття: надійшла до редакції 26.05.2020

прийнята до друку 10.09.2020

ANCIENT RUS FLEXED BURIALS AT VOLYN AND OUTER SUBCARPATHIA TERRITORIES (according to excavations of XIX– beginning of XX centuries)

Dmytro BIBIKOV

*Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine,
Volodymyrska Str., 3, 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: bibikov@bigmir.net*

According to the body position of the deceased, among the burial monuments of Ancient Rus there are distinguished flexed burials. In archaeological literature a certain view is dominated that, in a similar way, with tied limbs, magicians-soothsayers were buried. Most of these complexes were discovered during the excavations of XIX – early XX centuries at Volyn territory and related regions. Namely, the materials of these excavations form the basis of the sample, according to which the author tries to find the answer to the question about semantic commitment of Ancient Rus flexed burials and its presence in general. Comprehensive analysis of burial complexes is supplemented by medical anatomy data.

Among 30 burials that were in the sample, there is a complete diversity in the way of placement relative to the horizon, the nature of burial structures, the social status of the buried, their gender and age composition. Among the “flexed deceased” women prevailed, and one of the burials belonged to a child. There were cases of several burials concentration within the same burial ground.

Among the burials, two groups can be separated that are quite different from each other: on the side and on the back with the knees raised. Slight differences in the position of the feet under the conditions of burial in most of them had a completely random nature, due to the lack of a clear canon, which would regulate the position of the limbs, during the early stages of Christianization of the peripheral regions of the Ancient Rus state. In some of the complexes, the flexed position (preferably on the side) obviously fixes the posthumous posture of the body, which can be caused by cadaveric constipation or the fire effects. The body acquires a similar position as a result of the posthumous action of fire, which, together with other ceremonial elements, is an evidence of the incomplete cremation rite. Thus, the flexed position of the dead during Ancient Rus times cannot be considered as a social marker, and in general – a deliberate ritual action.

Key words: Ancient Rus, Volyn and Outer Subcarpathia, funeral rite, flexed position.